

LEO VAN DER TUIN

Hoogmoed

Laat ik beginnen met twee verhalen. Het zijn misschien wel de mooiste, in ieder geval de bekendste, verhalen over de menselijke hoogmoed en zijn gevolgen: het verhaal van Adam en Eva en het verhaal van Ikaros. Zij stammen uit verschillende tradities: de joodse traditie en de Griekse mythologie.

Adam en Eva (Genesis 3): De zondeval

1. Van alle dieren, die Jahwe God gemaakt had, was er geen zo sluw als de slang. Ze zei tot de vrouw: Heeft God werkelijk gezegd dat u van geen enkele boom in de tuin mag eten?
2. De vrouw zei tot de slang: Wij mogen wel eten van de vruchten van de bomen in de tuin.
3. God heeft alleen gezegd: Van de vruchten van de boom die midden in de tuin staat moogt ge niet eten; gij moogt ze zelfs niet aanraken; anders zult gij sterven.
4. Maar de slang zei tot de vrouw: U zult helemaal niet sterven!
5. God weet dat uw ogen open zullen gaan als u eet van die boom, en dat u dan gelijk zult worden aan God, door de kennis van goed en kwaad.
6. Toen zag de vrouw dat het goed eten was van die boom, en dat hij een lust was voor het oog, en hoe aantrekkelijk het was er inzicht door te krijgen. Zij plukte dus een vrucht en zij at ervan; zij gaf er ook van aan haar man, die bij haar stond, en ook hij at ervan.
7. Nu gingen hun beiden de ogen open en zij ontdekten dat zij naakt waren
9. Maar Jahwe God riep de mens en vroeg hem: Waar zijt gij? Hebt ge soms gegeten van de boom die ik u verboden heb? Hoe hebt gij dat kunnen doen?
22. En Jahwe God zei: Nu de mens in de kennis van goed en kwaad als een van ons is geworden, wil ik voorkomen dat hij nog plukt van de boom van het leven; door daarvan te eten, zou hij eeuwig blijven leven!
23. Daarom verwees Jahwe God hem uit de tuin van Eden...

Ikaros en Daidalos (Ovidius, Metamorfoses, V111,183-23 5)

Daidalos werkte jarenlang voor koning Minos. Niet alleen het labyrint bouwde hij maar ook een luxueus ruim paleis, comfortabel door allerlei technische vindingen en een lust der ogen door prachtige kunstwerken. Maar al die jaren op Kreta werd zijn hart verteerd door verlangen naar zijn vaderland. Hij kwam uit Athene en had indertijd vandaar

moeten vluchten omdat hij in een vlag van jaloezie een begaafde leerling gedood had. Naar zijn vaderstad kon hij dus nooit meer terugkeren. Maar er waren nog andere Griekse steden en landen waar hij zou willen wonen. Tenslotte hield hij het niet meer uit en smeekte Minos hem te laten gaan. Toen de koning dat weigerde - hij had hem veel te veel nodig - gebruikte Daidalos alle vindingrijkheid die in hem was, nu in zijn eigen belang. Hij construeerde voor zichzelf en voor zijn zoon Ikaros een paar vleugels van vogelveren, die hij met was aan elkaar kleefde. De jongen stond er gespannen bij te kijken, verrukt over het grote avontuur dat hem wachtte. Daidalos was lang bezig de vleugels aan zijn eigen schouders en armen te bevestigen, tot hij het juiste evenwicht had gevonden en zich als een vogel door de lucht kon bewegen. Toen maakte hij met nog grotere zorg de vleugels van zijn zoon vast en gaf hem duidelijke instructies: hij moest vooral niet te laag over zee vliegen, want dan bestond het gevaar dat de veren door hoog opschuimende golven zwaar van het zeewater zouden worden. Maar nog veel fataler zou het zijn wanneer hij te hoog vloog, te dicht bij de zon die de was zou doen smelten. De middenweg moest hij kiezen, die was de enige veilige. Toen stegen zij op, weg van Minos, weg van het schone Kreta dat hun tot een gevangenis was geworden. De vader vloog voorop, als een vogel die zijn jongen het nest uit leidt. Eerst volgde Ikaros hem wat angstig maar weldra gleed hij moeiteloos door het luchtruim en genoot van die ongekennde wijidheid om hem heen. Diep beneden zich zagen zij de blauwe zee, schitterend in het zonlicht, ze zagen Griekse eilanden en Daidalos herkende ontroerd ook baaien en kapen van het vasteland. Een visser op zee, een ploeger op zijn akker zag hoog in de lucht twee vreemde grote vogels vliegen - of waren het goden? Onder het vliegen werd Ikaros steeds overmoediger en tenslotte, niet luisterend naar zijn radeloze vader, steeg hij hoger en hoger, dronken van licht en ruimte. Steeds gloeiender brandde de zon op zijn vleugels, de veren verschroelden, de was die ze verbond smolt weg en in duizelingwekkende vaart stortte Ikaros neer in zee. Op een klein eiland bij de kust van Klein-Azie spoelde hij aan en werd daar door zijn vader begraven. Het eiland zou voortaan Ikaria heten en de zee eromheen de Ikarische. En al kwam Daidalos zelf veilig op Sicilië aan waar hij weer werk vond bij een vorstelijke beschermheer, na de dood van zijn zoon kende zijn leven geen vreugde meer.

1. REFLECTIE BIJ DE VERHALEN

Stom, zou je eerste reactie kunnen zijn, hadden ze maar niet zo overmoedig moeten doen, zie je wel hoogmoed komt voor de val. Hadden ze nu maar naar de waarschuwingen geluisterd, dan was dit alles niet gebeurd. Maar — is een andere reactie - tegelijk is het ook echt zonde dat we niet meer in het paradijs mogen en kunnen wonen. Zonde ook dat

Ikaros is neergestort, want de mens kon toch bijna zelf vliegen.

Twee verschillende reacties op deze verhalen. Een ingegeven vanuit de opvatting dat het een pure daad van hoogmoed, overmoed is. Dat de mens dat van tevoren had kunnen weten, ook al omdat in het verhaal die waarschuwing is gegeven: *Van de boom van de kennis van goed en kwaad zult gij niet eten*, staat in het Genesisverhaal. *Maar nog veel fataler zou het zijn wanneer hij te hoog vloog, te dicht bij de zon die de was zou doen smelten*. Zo zegt Daidalos tegen zijn zoon.

De andere opvatting gaat uit van de idee dat hier sprake is van een daad van trots. De mens gehoorzaamt niet, gaat zijn eigen weg, probeert zijn eigen mogelijkheden uit, tast zijn grenzen af, maakt gebruik van zijn eigen vrijheid. Hij heeft toch de mogelijkheid gekregen om zelfs tegen Gods en vaders waarschuwingen in zichzelf te volgen. En dan moet hij ook zelf de consequenties dragen. De gevolgen zijn uiterst dramatisch en hard: Ikaros stort neer en sterft; en de mens moet in bloed, zweet en tranen voor zichzelf zorgen.

Bij Adam en Eva wordt geschiedenis geschreven, of beter met deze daad van hoogmoed en trots begint de geschiedenis van de mens. De mens die zich bevrijdt van de saaiheid en eeuwigdurende eentonigheid van het paradijs, waarin zijn bestaan geen enkele spanning meer zou hebben. Hij treedt zijn eigen wereld binnen waarin hij zelf verantwoordelijkheid dient te dragen, immers in het zweet des aanschijns moet hij voortaan zijn brood verdienen en zal hij niet meer eeuwig leven, want is hij sterfelijk geworden. Wil dit niet zeggen dat de mens door deze daad van hoogmoed mens geworden is en ook, zoals er geschreven staat, waarlijk een van ons, gelijk aan God?

Ik wil maar zeggen: het is niet alleen verkeerd om de eigen grenzen te verkennen, dat is niet alleen maar een daad van hoogmoed, maar veeleer een daad van trots. Het is niet alleen zonde, maar ook een teken van eigen verantwoordelijkheid en zelfbewustzijn.

Toch wordt de hoogmoed als een hoofdzonde beschouwd, als een echte zonde, volgens de indeling in deze cyclus, als een doodzonde zelfs, een zonde ten dode. Dat dit ook anders gezien kan worden wil ik u in het volgende duidelijk maken. Mijn bijdrage is als volgt geordend: hoogmoed is een zonde, dus begin ik met aan te geven wat in mijn ogen zonde is. Hoogmoed en trots zijn de twee woorden waaronder ik deze hoofdzonde bespreek. Als godsdienstopedagoog beschouw ik hoogmoed en trots vanuit het perspectief van de menselijke ontwikkeling. Zij staan voor dat wat die ontwikkeling in beweging zet. In de tienertijd hebben hoogmoed en trots een bijzondere betekenis voor de identiteitsvorming. Tot slot spits ik mijn bespreking toe op een belangrijk fenomeen in de ontwikkeling van identiteit: het pesten.

2. ZONDE: WAT IS ZONDE EIGENLIJK?

Gisteren liet ik een mooie vaas kapot vallen. Zonde, kan niet meer voor zijn doel gebruikt worden: om bloemen in te zetten, om naar te kijken, om gewoon van te genieten, om te gebruiken. Dat is zonde. En zo is er zoveel zonde. Van Dale zegt erover: 'om spijt of ergernis uit te drukken wegens verspilling of het nodeloos verloren gaan van iets, of de ondergang van iemand, zoals: het is eeuwig zonde (erg jammer); het is zonde dat ik het zeg, maar... (ik druk het wel wat kras uit, maar...)' Het is zonde dat ik een afspraak gemist heb, of geen prijs heb gewonnen, of geld ben verloren. Dat is allemaal zonde, jammer dus. Zonde is in het algemeen spraakgebruik opgenomen, heeft daar nauwelijks een religieuze connotatie.

Zonde is echter wel oorspronkelijk een religieus begrip. Van Dale zegt hierover: zonde is 'overtreding van de goddelijke of zedelijke voorschriften'. Het is een verstoring van de relatie met het hogere. Het is een inbreuk op die relatie (Depoortere, 1984, 14). Die relatie is bedoeld om God te dienen: vandaar de naam godsdienst. Zonde is tekortschieten in Gods plan met de wereld en met mijzelf, waar ik mijn roeping niet realiseer, mijn door hem geroepen-zijn niet nakom of niet na kan komen (Pohier, gecit. bij Depoortere, 1984,15).

Zonde is tegelijk ook een inbreuk op de relaties van mensen onderling, want in deze relaties immers laat God zich zien: het is misbruik maken van de relaties. Het is de ander geen ruimte geven, het is verstoring van verhoudingen (Van Heijst, 1995). In de religieuze betekenis van het begrip zonde zit ook een actiecomponent. Een zonde bega je, deze overkomt je niet. Zonde is een vrije daad van een vrije mens, die in vrijheid kiest voor een bepaalde handeling, die vervolgens verkeerd blijkt te zijn. In het seculiere gebruik van het woord zonde zit deze actiecomponent niet: het overkomt je als een soort noodlot.

De kern van het religieuze begrip zonde is de in vrijheid ondernomen daad van ontrouw aan God en bijgevolg ontrouw aan de mensen en ontrouw aan mijzelf. Of kun je het misschien andersom ook zeggen? Ontrouw aan mensen en mijzelf en dus ontrouw aan God?

Maar er is in onze moderne wereld voor God niet veel ruimte meer, bijgevolg is het zonde begrip sterk gesecculariseerd, zoals zoveel oorspronkelijk religieuze begrippen van hun religieuze betekenis zijn ontdaan en een louter seculiere betekenis hebben gekregen. De hel bijvoorbeeld plaatsen we niet meer ergens in de diepten in de werkelijkheid van de duivel, maar hier op aarde, in de kille onpersoonlijke samenleving. Dante, de schrijver van de Divina Commedia, maakte de realiteit van de hel des te groter door de verschrikkingen ervan als menselijk voor te stellen, zoals voorkomend hier in de mensen wereld.

Zonde verwijst ook naar moreel besef, naar het doen van goed en kwaad, naar eigen verantwoordelijkheid en het houden en overtreden van normen en waarde en wetten.

Maar is zulk besef nog voldoende aanwezig in onze moderne samenleving? Te oppervlakkig lijkt het bestaan van velen te zijn om nog zonde en schuldbesef toe te laten. In het woordgebruik is het al te merken: zelfmoord wordt zelfdoding, abortus wordt zwangerschapsonderbreking, slecht gedrag wordt onvolwassen of sociaal onaangepast gedrag. Ook in woorden als euthanasie, ontoerekeningsvatbaarheid, zelfbeschikkingsrecht, genetisch modificeren, dwaling, falen, vergissing, dwaling, gebrek, tekortkoming, enzovoort, is de morele connotatie die een waardering uitdrukt vervangen door een sociologisch of psychologisch beschrijvende. Het zondebesef is veeleer het resultaat van een verkeerde opvoeding, het maakt elk genieten onmogelijk. Je moet het maar zo gauw mogelijk verwerken in een praatgroep of een zelfhulpgroep of bij de therapeut. Liever dan van zonde en schuld spreken we van: niet optimaal presteren, tegen je grenzen aanlopen, er niet aan toe komen, van tekortschieten en falen, mislukken, en pas in het uiterste geval van fout en overtreding. Verhullend taalgebruik waarbij we liever onze eigen schuld niet direct benoemen. Hoe kun je dan nog over (hoofd)zonde spreken? Misschien moeten we dat ook maar niet meer doen.

3. HOOGMOED EN TROTS

Hoogmoed

In het rijtje van de hoofdzonden neemt de hoogmoed de eerste plaats in. Volgens paus Gregorius de Grote is het de dodelijkste van alle zonden. Het is volgens Thomas van Aquino de koningin van de zonden (*Summa Theologiae*, II-I, q. 84). *Initium omnis peccati superbia*, verwijst Augustinus naar het boek de Wijsheid van Jezus Sirach (10,13). De hoogmoed is een vergaarbak van alle zonden. De hoogmoed maakt van de mens een valse imitatie van God. In zijn hoogmoed stelt de mens zich radicaal tegenover God als Zijns gelijke, zoals eens Adam en Eva deden. Hun eerste zonde was direct tegen God gericht, was rebellie tegen Gods voorschrift om niet van de boom des levens te eten. De mens deed dat toch en belastte daarmee de rest van de mensheid met de zonde; vandaar dat er sprake is van erfzonde. De orde van God wordt vervangen door de orde van de mens.

Volgens van Dale is hoogmoed: een te hoge dunk hebben van zichzelf. Er zijn nogal wat verwante termen. Wellicht geven deze het best weer wat hoogmoed is: aanmatiging, allures, arrogantie, baatzucht, bluf, branie, dikdoenerij, egoïsme, egotisme, eigenbaat, eigenbelang, eigendunk, eigenliefde, eigenwaan, grootdoenerij, groothedswaan, grootspraak, hooghartigheid, hovaardigheid, hybris, ijdelheid, inbeelding, koketterie, laatlunkendheid, megalomanie, narcisme, neerbuigendheid, opschepperij, pedanterie, pocherij, praalzucht, pretentie, snobisme, snoeverij, sterallures, trots, verbeelding,

verwaandheid, zelfbehagen, zelfgenoegzaamheid, zelfingenomenheid, zelfoverschatting, zelfvergoding, zelfverheerlijking, zelfverheffing, zelfvoldaanheid, zelfvoldoening, zelfzucht. De meeste van deze woorden hebben een negatieve betekenis.

Om de betekenis van hoogmoed te onderzoeken, leveren volkse wijsheidsuitdrukkingen enkele aanwijzingen. De bekendste is natuurlijk: Hoogmoed komt voor de val. Je kunt hiermee uitdrukken dat de zonde van de hoogmoed voorafging aan de val van Adam en Eva en hun verdrijving uit het paradijs, zoals Augustinus deed. In een meer populaire uitleg betekent de uitspraak dat hoogmoedigheid tot de eigen ondergang leidt.

De hoogmoed laat zich echter ook op een heel andere manier zien, die tegenovergesteld is aan het uiterlijk vertoon van superioriteit: 'Vele mensen menen dat het iets verdienstelijks is een geringe dunk te hebben van zichzelf. Het is de armzaligste vorm van hoogmoed' (Godfried Bomans). Wie kent ze niet, de mensen die voortdurend te koop lopen met hun mislukkingen, hun onmogelijkheden, daar voortdurend aandacht voor vragen? Hier toont de hoogmoedige zich als slachtoffer, hier is sprake van een ziekelijke nederigheid en bescheidenheid, van het minderwaardigheidscomplex als ultieme vorm van hoogmoed.

Een omschrijving van hoogmoed zou kunnen zijn: 'Hoogmoed is de op zichzelf gerichte houding van zowel jezelf boven anderen plaatsen als voortdurend zoeken naar aanzien en waardering van anderen', en in zijn religieuze betekenis als zonde: 'ontkent de hoogmoed tegelijk de werking van Gods genade'. In deze omschrijving zitten verschillende elementen.

In de eerste plaats een element van terugtrekking: de hoogmoedige trekt zich terug op zichzelf, in wat wij noemen een ivoren toren, waarin hij of zij onaanraakbaar is, hij laat zich niet door anderen ook maar iets gezegen. Hij bevindt zich in een morele superioriteit. Een treffend voorbeeld hiervan las ik in de roman *De verborgen geschiedenis* van Donna Tartt. Een groep studenten vermoordt in koelen bloede een medestudent die uit de weg geruimd moest worden omdat hij getuige was geweest hoe de groep bij een wreed bacchanaal een onschuldig iemand als onderdeel van dat gebeuren had omgebracht: 'Een paar weken eerder was Henry kwaad geworden toen de tweeling morele bezwaren maakte tegen het plan om Bunny te doden. "Doe niet zo belachelijk," had hij gesnauwd. "Maar hoe," zei Charles bijna in tranen, "hoe kun je in godsnaam moord in koelen bloede rechtvaardigen?" Henry stak een sigaret op. "Ik beschouw het liever," had hij gezegd, "als een herverdeling van materie" (290). Dit is de morele onaantastbaarheid ten voile.

Er is ook een element van verheffing; de hoogmoedige verheft zich in zijn geïsoleerde positie boven de anderen; niet voor niets staat de toren symbool voor de hoogmoedigheid, dat was al het geval met de toren van Babel. In veel reacties op de gebeurtenissen van 11 september 2001 wordt ook gesproken over de aanslag als een

aanval op de westerse en Amerikaanse hoogmoed, gesymboliseerd in de Twin Towers (economische hoogmoed) en het Pentagon (militaire hoogmoed).

Een derde element is het zoeken van bevestiging: de hoogmoedige heeft er behoefte aan dat zijn superioriteit voortdurend bevestigd wordt door anderen. Zo niet dan dwingt hij dit wel af, desnoods met geweld. De geschiedenis van veel keizers en machthebbers levert hier het historische bewijs. De Romeinse keizers, Napoleon, Hitler, zij allen dwingen tot de bevestiging van hun persoonlijkere superioriteit door de hele wereld met geweld aan zich te onderwerpen.

Het vierde element is godsdienstig van aard: de hoogmoedige laat zich niets gelegen liggen aan Gods genade. Eva en Adam dachten tegen Gods uitdrukkelijke verbod in te kunnen gaan en lieten zich verleiden om gelijk aan God te worden in het scheppen van hun eigen bestaan. In de godsdienst geeft de mens woorden en betekenis aan die worsteling met de mogelijkheden en onmogelijkheden om leven en dood zelf te beheersen. Hij leeft daarbij steeds in de spanning tussen het menselijke zelfbeschikkingsvermogen en Gods genadevol handelen. In de betekenis die in het begrip van Gods genade gelegd wordt wijst de godsdienst de mens op zijn geschapen-zijn, zijn afhankelijkheid van wat sterker is dan hemzelf, de contingentie van zijn bestaan. 'De hoogmoedige ontkennt dit alles door tegen Gods genade in te gaan.

De straf voor de zonde van de hoogmoed is zwaar. In Dantes *Divina Commedia* worden de hoogmoedigen gestraft door met een rotsblok op de nek voortdurend naar de grond te moeten kijken. Nadat Dante de in wit marmer uitgehouwen reliëfs van verheven nederigen - de engel Gabriel, Maria, David dansend voor de Ark, keizer Trajanus - heeft bekeken, wordt zijn aandacht door Vergilius gevestigd op een menigte schimmen: 'Kijk maar eens goed en probeer te onderscheiden wat daar onder die rotsblokken aankomt: ge kunt al zien hoe ieder zich berouwvol op de borst slaat. O trotse christenen, o ellendigen, die geestelijk verblind vertrouwen stelt in achterwaartse schreden, beseft gij niet dat wij wormen zijn, en enkel en alleen geboren om uit te groeien tot de hemelse vlinder, die naakt en van alle luister ontdaan omhoogvliegt naar Gods gerechtigheid? Op grond waarvan verheft zich uw hoogmoed, terwijl ge niet meer dan onvolkomen insecten zijt en lijkt op rupsen die hun ontwikkeling nog niet hebben voltooid?' (Louteringsberg, Canto x, 125 e.v.)

In middeleeuwse voorstellingen is de straf voor de hoogmoed in de hel radbraken, ongeveer de ergste straf die een misdadiger kon krijgen. Dat gebeurde ook al in het leven op aarde. In Zutphen bijvoorbeeld gebeurde dit in de straat die de 'geweldigershoeck' heet, zo wordt verteld. Alleen de allerslechtste misdadigers kwamen hier aan hun eind. De veroordeelde werd door de beul op een rad (houten wiel) gebonden en met een soort honkbalknuppel letterlijk kapotgeslagen. Vaak werd na de dood het lijk onthoofd en dit werd dan op een pin gestoken. Het rad werd rondgedraaid met als boodschap: kijk wat

hem is gebeurd.

Trots

Tot nu toe is vooral de negatieve kant van de hoogmoed aan de orde geweest. Ik heb al eerder gezegd dat de hoogmoed de eerste van alle zon-den is, het is tevens de zonde die bij de mens hoort, die een fundamentele eigenschap van de mens is. In het rijtje synoniemen voor hoogmoed komt eigenlijk maar een enkele meer positieve term naar voren: trots. Trots is de positieve kant van de hoogmoed. Immers, wie niet trots op zichzelf is verliest zijn eigenwaarde: 'Ein stolzer Mensch verlangt von sich das Außerordentliche, ein hochmutiger schreibt es sich zu' (Marie von Ebner Eschenbach, 1830-1916). Trots is een teken van zelfrespect en zelfbewustzijn. Je mag trots zijn op wat je presteert, op je werk, op je huis, je kinderen. Trots lijkt een emancipatoire term te zijn. De trots wordt vaak voorgesteld als een vrouw. In het feminisme wordt zij gebruikt om de vrouw zich bewust te laten zijn van zichzelf en meer naar voren te treden uit de schaduw van de man. Zo las ik in *Viva* als titel van een artikel: 'Ik ben sterk, ik ben trots op mijzelf' (*Viva* 2000). En ook de uitroep 'Black is beautiful' is een uiting van trots en zelfrespect. Een wat platvloers gebruik van trots legt een relatie met de man, in een vroegere rubriek in de *Auto-kampioen*; 'Trots op mijn auto'. En dan gaat het vooral om de auto als symbool van de mannelijke trots en van zijn superioriteit.

4. HOOGMOED EN TROTS, MOTOR VAN MENSELIJKE ONTWIKKELING

Trots en hoogmoed, het lijken de twee tegengestelde kanten te zijn van dezelfde medaille: de worsteling verbeeldend van de mens die zich in zijn bestaan en wereld een eigen plaats moet verwerven. Ze zijn zo de gangmakers van de geschiedenis van de mens als soort en van de mens als individu. Het begon al met Eva: haar daad van hoogmoed, zo wijs als God te willen zijn, markeert het begin van de geschiedenis van de mensheid. Immers, binnen het paradijs was het God die de geschiedenis van de mensen in handen heeft. Met de verdrijving uit het paradijs moet de mens voor zichzelf zorgen en daarmee maakt hij geschiedenis. Alleen een groot vertrouwen in zichzelf, een hoge dunk van zichzelf, stelde de mens in staat het heft in eigen handen te nemen en zich te ontwikkelen tot een vrij en onafhankelijk persoon. Hoogmoed en trots markeren het begin van de menselijke geschiedenis.

Zij markeren ook de ontwikkeling van het individu. Ieder mens vindt zichzelf immers bijzonder en wil ook zo door anderen worden gewaardeerd. Zonder waardering van anderen is het leven moeilijk leefbaar. Wie richt zich niet op door een complimentje van zijn baas, wie glimt niet van trots als een moeilijke taak goed volbracht is, wie pronkt niet graag met zijn eigen veren, wie lonkt niet graag naar complimentjes, wie streeft er

niet naar om boven het maaiveld uit te steken? Tot dat doel verlegt de mens graag zijn grenzen, gaat hij op zoek naar de toppen van zijn mogelijkheden, om daar te experimenteren en zo te ontdekken wie hij is. Soms ten voordele, soms ten koste van anderen. Volgens Ettema moet de kern van de hoogmoed gezocht worden in de spanning binnen de persoon tus-sen feitelijkheid en ideaal (Ettema, 2001). De hoogmoedige zoekt zijn identiteit in het eigen ideaalbeeld. Dat geeft grond aan het gevoel vol-maakt te zijn, of minstens het te kunnen of te moeten worden.

Wellicht blijkt dit het meest in die periode in het leven waarin het zoeken naar zichzelf, naar de eigen identiteit de belangrijkste opgave is, de periode van de prepuberteit en puberteit, de zogenaamde tienerjaren.

5. DE TIENERTIJD

De tienertijd is misschien wel de meest beschreven ontwikkelingsperiode van de mens. Er vinden immers de grootste lichamelijke; psychische en maatschappelijke veranderingen plaats, die met grote turbulenties gepaard gaan. Het is een cruciale periode omdat het het scharniermoment is tussen de onzelfstandige afhankelijkheid van het kind en de onafhanke-lijkheid van de voor zichzelf verantwoordelijke volwassene. Het is de periode waarin de mens gevormd wordt en zichzelf vormt tot wie hij is en zal zijn. Steeds zoeken tieners naar tekenen die duiden dat zij op de goede weg zijn zichzelf te worden; soms zijn dat de tekenen van zelfbevestiging, soms van bevestiging door anderen. Bevestigd in eigen waarde groeit men boven zichzelf uit, lijkt men even op het ideaalbeeld dat men van zichzelf heeft gevormd. De belangrijkste elementen van de psychosociale ontwikkeling in de tienertijd worden gevormd door de veranderingen in het eigen lichaam, de ingroei in en de afhankelijkheid van allerlei groepen van leeftijdgenoten, en de voorbereiding op een later beroep of studie: de schoolloopbaan vormt de context waarbinnen de problemen en mogelijkheden die voort-vloeien uit de lichamelijke ontwikkeling telkens in samenhang met de ei-genaardige uitdagingen van de sociale ontwikkeling moeten worden aan-gevat.

De tiener moet leren trots te zijn op het eigen lijf, op het eigen uiterlijk. Zonder voldoende zelfwaardering zal het moeilijk vallen zich te handha-ven tussen leeftijdgenootjes, valt men uit de boot en is krampachtig gedrag het gevolg. Dan wordt de sociale ontwikkeling gehinderd. Door te veel zelfwaardering wordt men eveneens buiten de groep geplaatst, maar nu aan de bovenkant. Verderop zal ik het hebben over pesten; het ontbreken van trots is een bron van pestgedrag: pesten en gepest-worden. Want zo-wel gebrek aan zelfwaardering als een overmatige zelfwaardering, een po-chen op de eigen lichamelijke superioriteit, hoogmoed dus, leiden tot af-wijkend gedrag dat uiteindelijk 'weg-gepest' zal worden: passief en actief.

Dat is nogal wat, deze taakstelling in de tienertijd. Gelukkig is de tiener zich van al deze zaken niet steeds bewust en is het ook niet zo dat in het pedagogisch handelen voortdurend rekening gehouden moet worden met deze belangrijke taken. Maar toch is het zo dat het einde van de tienertijd gemarkeerd wordt door het feitelijk afwezig of aanwezig zijn van deze potenties: voldoende zelfwaardering, acceptatie van de eigen lichamelijkeheid, reële inschatting van de eigen cognitieve en sociale capaciteiten. Bij alle taken kan het misgaan. Dit hangt samen met wat Piaget noemt de onmogelijkheid van decentrerend, of wat bij Kohlberg heet het conventionalisme van de jeugd. De tiener in ontwikkeling is vooral op zichzelf gericht, beschouwt de omgeving vooral vanuit de consequenties die deze heeft voor zichzelf. Men betreft alles wat er om zich heen gebeurt op zichzelf. Tegelijk heeft men weinig gevoel voor nuance. Trots en hoogmoed wisselen zich af met minderwaardigheidsgevoelens en faalangst. Pas bij extreme waarden zullen deze echter een belemmering vormen voor een gezonde ontwikkeling. Hoogmoed en trots behoren tot het zoete solipsisme (het narcistisch alleen op zichzelf betrokken zijn) van de jeugd, die op zoek is naar zichzelf, nog niet geconfronteerd met de grenzen van het bestaan. Deze gerichtheid op zichzelf hoort bij de jeugd, daarzonder is de jeugd geen jeugd. Juist in deze levensperiode is de spanning tussen persoon en ideaal het grootst. Tieners investeren hun hele persoonlijkheid in het nastreven van schier onmogelijke idealen. Vaak herkennen zij deze idealen in concrete personen: idolen en helden. Betoverd door het ideaal dicht men zichzelf eigenschappen toe van deze helden, volgt men ze na. Ook gebeurt het dat de verwezenlijking van het ideaal eist dat zij zich bezighouden met het bijzondere, met zaken die vooral afwijken van de middelmaat. Voortdurend experimenteren tieners met bezigheden die hen bijzonder doen zijn. Soms in de concrete realiteit, maar veel vaker in de dagdroom. Spinoza zegt hierover: 'Hoogmoed is dromen met je ogen wijd open.' En hierdoor precies zijn hoogmoed en trots vruchtbaar voor de ontwikkeling van de tiener. Zo luidt het motto van de roman Kees de jongen van Theo Thijssen: 'Alle kinderen zouden graag helden willen zijn: zij zien zichzelf, terwijl ze schitterende daden vervullen, die hun de erkenning en de bewondering van het publiek opleveren'. Wie zichzelf geen toekomst droomt kan deze ook niet maken.

6. PESTEN

Ik wil deze bijdrage nu toespitsen op een probleem dat van alle tijden en culturen is en wellicht te verstaan als uitdrukking van een teveel en te weinig aan hoogmoed en trots: het fenomeen pesten. Het doet zich voor niet alleen onder jongeren op school, waar jongeren zich nog moeten waarmaken, vaak ten koste van anderen, maar ook op het werk, waar mensen zich eveneens waar moeten maken en een eigen plaats moeten zien te

verover-en. De stelling die ik wil onderzoeken is dat pesten in hoge mate samen-hangt met het zoeken naar eigen persoonlijke en sociale identiteit.

Wat is pesten

Pesten moeten we onderscheiden van plagen. Plagen is het aftasten van elkaars grenzen. Iedereen wordt wel eens geplaagd, vaak is dat tussen individuen, soms tussen groepen, meestal eenmalig, of in het verband van een zekere rivaliteit tussen individuen en of groepen; in ieder geval is er gelijkwaardigheid en is er dus geen sprake van machtsverschillen. Bij pesten is van die gelijkwaardigheid geen sprake en manifesteren zich de machtsverschillen op gewelddadige wijze. 'Pesten is een langdurig, in-tens, op negatieve of persoonlijk-destructieve wijze met elkaar omgaan van partijen' (Mooij, 1994, 12). Meestal richt een groep zich onder leiding van iemand tegen een zwak individu, dat zich nauwelijks kan verweren. In een groep, klas, op het werk richt het pesten zich op de zondebok. Het is vijandig gedrag tegen een onschuldig en hulpeloos slachtoffer, wanneer en omdat de eigenlijke bron van frustratie niet aanwezig is of om welke reden dan ook niet aangevallen kan worden (Van der Meer, 1988, 15). 23% van de kinderen in de leerplichtige leeftijd geeft aan regelmatig (wekelijks) slachtoffer te zijn van pesten en 20% geeft aan regelmatig dader te zijn (Mooij, 1994). Vaker dan meisjes zijn jongens de daders en ook slachtoffers. In Nederland bestaat zoiets als het 'pestprotocol' dat scholen opstellen en leerlingen laten ondertekenen om het pesten te weren. In maart 2002 was het pesten in het nieuws omdat een ouder via de rechter een school wilde dwingen het gedrag van een notoire pestkop aan banden te leggen.

Hoe is het pesten te verklaren

Verklaringen voor dit fenomeen worden gegeven in verschillende theorieën. De frustratie-agressietheorie wil het pesten vanuit de groepsprocessen verklaren. Een groep is gefrustreerd doordat zijn doelen geblokkeerd worden. Vaak is er hierbij sprake van een slechte of onduidelijke leidingstructuur, in de klas of op het werk. Hierdoor ontstaat agressie. De leiding is echter weer te machtig om zelf aangevallen te worden, dus richt de groep zijn agressie op de zwakkeren in de groep: dit wordt het zonde-bokfenomeen genoemd. De theorie van de belangentegenstellingen gaat ervan uit dat er agressie ontstaat door belangentegenstellingen tussen (sub-)groepen onderling, waarbij het doel van de ene groep alleen bereikt kan worden ten koste van de andere groep. Een derde theorie gaat uit van de identiteitsontlening van het individu aan de groep. Wanneer deze identiteit bedreigd wordt kent de groep een meerwaarde toe aan de eigen identiteit en beschouwt zij de andere groep als minderwaardig. Deze theorie geeft een verklaring voor het gegeven dat pesten altijd een groeps-proces is waarbij een groep, daartoe aangezet door een leider, zich tegen-over een zwakkere opstelt, als representant van een andere

groep (rood-harigen, briljetjesdragers, dikzakken, flaporigen, enzovoort), vanuit de eigen superioriteit. Pesten is geen individueel gebeuren tussen twee men-sen, maar tussen een groep en een individu.

Pesten als expressie van hoogmoeden trots

Geen enkele theorie kan alles verklaren, zo ook hier niet. Genoemde theorieën verklaren het pesten vanuit een sociale context. Zij verklaren onder andere niet waarom een pester tot pesten komt en waarom een gepeste gepest wordt. Zijn er ontwikkelingskenmerken die mogelijk een verklaring hiervoor kunnen bieden? Ik ben van mening dat persoonskenmerken die samenhangen met de ontwikkeling van een gevoel van eigenwaarde zich uitend in trots of hoogmoed een bijdrage kunnen leveren aan de verklaring van het fenomeen pesten en daarmee ook aan het pedagogisch omgaan met het verschijnsel. Waarom pest iemand?

Het antwoord van een pester luidt: 'Nou, ik denk dat het een beetje groot is, groot doen. Van kijk nou, ik kan dat bij diegene maken' (Van der Meer, 1988,33). In een gedichtje wordt het aldus verwoord:

Sommige dagen ga ik pesten,
Dan ben IK bij't spel de baas.
Ik beslis wie mag meedoen,
da's dan pech voor hem of haar.

Pesters hebben belang bij pesten, ze gaan ermee door, zelfs als ze het risico lopen ervoor gestraft te worden (Van den Bolt, 1996). Door het pestge-drag maken pesters indruk op anderen, het laat iets van hun superioriteit zien. Zij verwerven een hoge positie in de hiërarchie van de groep, steken boven de groep uit, manifesteren zich duidelijk. Zij zoeken waardering, en krijgen die vaak ook, van de meelopers, die zich op hun beurt graag spiegelen aan de pester, graag bij hem willen opvallen, natuurlijk ook niet uit de groep willen vallen. In zekere zin beantwoorden zij daarmee aan hun eigen ideaal: aanzien en geliefd zijn bij anderen. Van den Bolt geeft pesten een functie in het verwerven en ontwikkelen van vriendschappen. Zij deed onderzoek onder meisjes. Volgens haar proberen meisjes door pesten vriendinnen te maken en te behouden; enerzijds door op die manier aandacht te vragen van iemand: kijk eens wie ik ben, en anderzijds door iemand die een bedreiging voor die vriendschap vormt te pesten en zo buiten te sluiten.

In haar roman *Katteoog* beschrijft Margaret Atwood een dergelijke vriendschapsontwikkeling. Carol, Grace, Cordelia en Elaine hebben een merkwaardige, hechte vriendschap. Elaine heeft het gevoel niet aan de normen van de anderen te kunnen

beantwoorden, vooral niet aan die van Cordelia die de macht over haar en de anderen heeft. Cordelia bepaalt geregeld wie van de andere meisjes aan de beurt is om 'gecorrigeerd' te worden. Dit 'corrigeren' bestaat uit zeer subtiele pesterijen. Eens wordt Elaine door Cordelia gedwongen in een ravijn af te dalen om haar muts te halen, ze valt en komt in de rivier terecht. Cordelia laat haar achter in de vrieskou. Elaine durft niets te vertellen, 'want er is toch immers vriendschap en geen haat want dat zou makkelijker zijn geweest' (Atwood, 1989, 123). Cordelia houdt hun vriendschap in stand door vanuit haar superieure positie macht uit te oefenen en deze telkens te delen met een van de anderen, en tegelijk houden de anderen het incidentele corrigeren uit omdat zij geregeld ook aan de kant van de macht staan. Dat streelt hun gevoel van eigen waarde en trots. Hoogmoed en trots staan bier in spanning met elkaar. De hoogmoed leidt tot het vernederen van anderen, de trots leidt tot zelfwaardering en erkenning door anderen.

Zo kom ik bij de gepeste. Hier lijkt te gelden: liever gepest in aandacht dan genegeerd in eenzaamheid. Zo houd je nog een gevoel van eigenwaarde en trots over. Er is aandacht voor je, men trekt zich iets van je aan. Dat is altijd beter dan niets. Misschien houdt het pesten eens op en kan er nog wel vriendschap ontstaan. Want ze zien toch eigenlijk niet goed wie je bent. Het is eigenlijk zo dat jij als gepeste superieur bent. Je bent miskend, maar wacht als je eens de kans krijgt om te laten zien wie jezelf bent. Bij Kees de jongen zijn het zijn ouders, die maar armoedzaaiers zijn en hem niet kunnen geven waar hij eigenlijk toch recht op heeft. Bij De opdracht van Wessel te Gussinklo is Ewout het miskende en verborgen talent. De anderen zijn maar dom, dat ze dat niet inzien. Hij voelt zich superieur aan degenen bij wie hij zou willen horen. Zelfs zij zien niet hoeveel leiderschapstalenten hij heeft. De pesters zijn maar zielig en dom in de ogen van de gepeste. Hij kijkt op ze neer. Bij Elaine in de roman van Atwood houdt de behoefte aan de vriendschap haar op de been, zij ondergaat de pesterijen van Cordelia want zonder vriendschap is er voor haar niets dan eenzaamheid en resten haar nog slechts minderwaardigheidsgevoelens. In al deze voorbeelden spelen de trots en de hoogmoed een belangrijke rol in de zelfhandhaving van het individu. De hoogmoed leidt tot zoiets als onge-naakbaarheid van de gepeste naar buiten toe, de trots houdt hem van binnen op de been: 'ik ben eigenlijk toch wel de moeite waard'.

Twee gedichtjes, een van een gepeste en een van een pestkop:

DIE MOOIE KINDERTIJD

Ze schrijven in de boeken:
'De kindertijd is fijn.'

Maar voor jou zijn er wel dagen
Dat je liever dood zou zijn.

Want jij wordt uitgescholden
door kinderen van je klas,
en je wordt door hen behandeld
alsof je waardeloos was.

't is zo erg niet' zegt de meester.
Hij heeft het ditmaal mis,
want op school kan het zo rot zijn
als het later nooit meer is.

Al dat gescheld is later
heel ver van je vandaan.
Je leert nog wel verdragen
dat er rotzakken bestaan.

W. Wilmink, uit:
Berichten voor bezorgde kinderen,
Kosmos, 1975

PESTKOP

Sommige dagen wil ik pesten,
zomaar, 'k weet zelf niet waarom.
Liefst die kleine met haar vlechten
Of Toon die niet goed leren kan.

Als ik me rot voel ga ik pesten
in schelden ben ik dan heel goed.
Domkop, kleine schele, stinkerd...
He, je moeder heeft rood haar.

Sommige dagen ga ik pesten,
Dan ben ik bij't spel de baas.
Ik beslis wie mag meedoen,
da's dan pech voor hem of haar.

Als 'k me rot voel ga ik pesten,
maar wie heeft daar dan wat aan.
Wie voelt zich nadien het slechtst?
Jij of ik? Vraag ik me af.

Rit Verboven, uit: *Pesten op school*

7. TOT SLOT

Ik heb in het voorgaande de hoogmoed niet vooral als een zonde willen laten zien, De hoogmoed is een uitvergroete vorm van de trots. En wie niet trots is op zichzelf die heeft geen leven, zowel voor zichzelf niet als voor anderen niet. Zo is de hoogmoed het verdedigingsmechanisme om je staande te houden, om je een plaats te veroveren, om aandacht te krijgen, om in ieder geval identiteit te krijgen en te bevestigen. Wie iemand deze, zijn hoogmoed betwist, loopt het gevaar hem ook zijn trots af te nemen. Omgaan met het fenomeen pesten, niet alleen op school maar in het hele sociale leven, houdt in: oog hebben voor de trots, het gevoel van eigenwaarde dat hier onmiddellijk mee samenhangt. Zon-der dat ben je immers niets meer. En is het niet de opdracht van de Schep-per aan de mens gelijk aan God te worden, in vrijheid zichzelf te worden zodat hijzelf en God trots op hem kunnen zijn? Want dat is zonde: tekortschieten in Gods plan met de wereld en met je zelf, het niet realiseren van je roeping.

Literatuur

- Atwood, Margaret (1989), *Katteoog*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Backus, Donald W. (1999), *The seven deadly sins: their meaning and measurement*, Ann Arbor: umi.
- Bolt, N.A. van den (1996), *Hetgoede van pesten. Defunctie van pesten in de ontrivikeling van vriendschappen op school*, Amsterdam: (s.n.)
- Capps, Donald, (1993) *The depleted self. Sin in a narcissistic age*. Minneapolis: Fortress Press.
- De Beauvoir, Simone (z.j.), *Niemand is onsterfelijk*, Bussum: De Boer.
- Depoortere, K. (1984), *Wij zijn van U met al ons kwaad. Over zonde, verzoening en biecht*, Tiel/Wesp: Lannoo.
- Erikson, Erik H. (1967), *Dejonge Luther*, Amsterdam: Arbeiderspers.
- Ettema, Hans (2001), 'Hoogmoed en narcisme: twee oorsprongsverhalen', in: H. Beck en K. Merks(red.) *OverMoed. D edeugd van grenservaring en grensoverschrijding*, Budel: Damon.

- Fairlie, Henry (1978), *The seven deadly sins today*. Washington: New Republic Books.
- Gussinklo, Wessel te (1995), *De opdracht*, Amsterdam: Meulenhoff.
- Heijst, Annelies van (1995), 'Zonde als verstoring van verhoudingen', in: K.-W. Merks en F.J.H. Vosman (red.), *Uit op geluk. De Katechismus van de katholieke kerk overgoed en kwaad: uitleg en commentaar*, Baarn: Gooi & Sticht.
- Meer, Bob van der (1988), *De zondebok in de klas*, Nijmegen/Den Bosch: kpc.
- Mooij, T. (1994), *Leerlinggeweld in het voortgezet onderwijs. Sociale binding van scholieren*, Nijmegen: ITS KU Nijmegen
- Nauta, R. (1995), *Ik geloof het wel. Godsdienspsychologische studie over mens en religie*, Assen: Van Gorcum.
- Tartt, Donna (1993), *De verborgen geschiedenis*, Baarn: Anthos.
- Thijssen, Theo (1972), *Kees de jongen*, Bussum: C. de Boer jr.
- Westerveld, H.J. (2000), *Invloeden die de ontwikkeling van kinderen en adolescenten (ernstig) kunnen bedreigen*, Maarssen: Elsevier Gezondheidszorg.
- [www. deadlysins.com](http://www.deadlysins.com)
- www. pesten.net